

GAZDASÁG ÉS NÉPESEDÉS

DR. SZABADY EGON

A gazdasági élet és a népesedés összefüggései régóta vitatott témája a közgazdaságtannak és a népességtudománynak egyaránt. Anélkül, hogy kitérhetnének az elméleti álláspontok történetének vagy jelenlegi helyzetének akár vázlatos ismertetésére is, arra az alapvető, s a legutóbbi évtizedekben világszerte általánossá vált felismerésre utalnék, mely szerint a gazdaságpolitika nem nélkülözheti a demográfiai összefüggések figyelembevételét. Nyilvánvalóvá vált, hogy a népesség számában és összetételében beálló változások meghatározott gazdasági következményekkel járnak.

A magyar gazdaságpolitika kialakítása során is jelentős figyelmet kell fordítanunk a demográfiai összefüggésekre. Ez nem csupán abban nyilvánul meg, hogy a távlati gazdasági tervezésnek a népességszám várható, valószínű alakulására vonatkozó előreszámításokra kell támaszkodnia; ez csupán a kérdés egyik vetületét jelenti. A legutóbbi évtizedekben ugyanis Európában, s különösen az európai szocialista országokban egyre inkább előtérbe kerül az a törekvés, hogy a gazdasági és népesedési összefüggések felismerése alapján olyan gazdaság politikát alakítsanak ki, amely elősegíti a népesedéspolitika céljainak megvalósítását is.

Azt természetesen, hogy milyen népesedéspolitikai célokat tűzünk ki magunk elé, a gazdasági szempontok jelentősen befolyásolják. Éppen erre való tekintettel a Munkaerő és Életszínvonal Távlati Tervezési Bizottság a magyar népesedéspolitika céljaiként azt jelölte meg, hogy egyrészt elősegítsük a születésszámnak fokozatos növekedését oly mértékben, hogy az legalább a népesség reprodukcióját biztosítsa, másrészt pedig törekedjünk a népesség korösszetételének fokozatos kiegyenlítésére.

Nagy jelentősége van tehát annak, hogy a születésszám emelkedését célzó népesedéspolitikai intézkedéseket megfelelően időzítsük annak érdekében, hogy a népesség korösszetételének a célkitűzésben is megjelölt kiegyenlítését elősegítsük. A magyar népesség korfája ugyanis jelenleg rendkívül egyenetlen. Az 1962-ben született nemzedék 42%-kal kisebb az 1954. évi nemzedéknél. Ha a termékenység alakulását a jövőben nem sikerül úgy befolyásolni, hogy a demográfiai hullámvölgy propagatív korba lépésének éveiben a termékenység növekedjék, akkor ez a hullámvölgy visszhangszerűen meg fog ismétlődni, újra és újra magával hozva a velejáró káros gazdasági hatásokat. Ezek a hatások jelentkeznek már a gyermekintézményeknél, később

az iskoláztatás területén, a munkaerőpiacon, a lakásgazdálkodásban stb. Ezért különösen az *1980-as években van szükség egy magasabb termékenységi szint biztosítására*. Figyelembe kell azonban venni azt, hogy a népesedéspolitikai intézkedések hatása gyakran bizonyos időeltolódással jelentkezik.

Hangsúlyozni kell továbbá, hogy jöllehet a legerősebb népesedéspolitikai beavatkozás a reprodukció spontán folyamataiba az 1970-es évek vége felé szükséges, bizonyos határozott lépések a közeljövőben is indokoltak, figyelemmel arra, hogy az eddig megtett intézkedések hatása már inkább csökkenni látszik, jöllehet a népesség egyszerű reprodukciójához szükséges termékenységi szintet még nem értük el.

Népesedéspolitikánknek szembe kell nézni a ténnyel, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés egyes — önmagukban pozitív jellegű, kívánatos — mozzanatai átmenetileg csökkenthetik a termékenységet. Nyilvánvaló például, hogyha a szocialista iparsítás és a nagyüzemi mezőgazdaság kialakulása után a foglalkozási-társadalmi mobilitás bizonyos lassulása is várható, társadalmunk nyílt jellegének fentartása és fokozása érdekében mind az intragenerációs mobilitás (egy személy élete folyamán történt foglalkozás- illetve társadalmi helyzetváltoztatások), de különösen az intergenerációs mobilitás (a gyermekek társadalmi helyzetváltozása a szülőkhöz képest) magas szintjét kívánatos fenntartanunk. A különböző társadalmi rétegek életformája és kulturális szintje közötti eltérések csökkenése pedig feltehetően hatással lesz a párválasztásra is, ami a házassági mobilitás fokozódását eredményezheti. (Bár kétségtelen, hogy a legutóbbi években inkább a homogén, azonos társadalmi réteghez tartozó házasságkötések aránya mutatott némi emelkedést.)

Ismeretes, hogy az elmúlt másfél évtizedet a jövedelmek folyamatos, szolid ütemű növekedése jellemezte, ami azonban a fogyasztási lehetőségek ugrásszerű bővülésével együtt jelentkezett. A tartós fogyasztási cikkek, a gépjárművek, a magánlakás építkezés, a külföldi utazás, a vikendtelepek rohamos elterjedése új igényeket ébresztett, új motivációk kialakulását jelentette a lakosság gazdasági magatartásában. Ez az új fogyasztási szempontok által befolyásolt életvitel nyilvánvalóan a család létszám korlátozásának irányában hatott: az új célok elérését a nagyobb gyermeklétszám az akkumuláció meglassítása következtében nehezítette. Könnyen lehetséges azonban, hogy ez a részben divat és presztizs szempontok által determinált attitűd bizonyos fogyasztási telítettség, vagy akár a megszokottság, érdektelenné válás fázisába érkezve előbb-utóbb megváltozik és az eddig presztizsre-sikerre-fogyasztásra orientált házaspároknál a család-centrikus szemlélet fog ismét meg erősödni.

A család kohézióját kétségkívül csökkentette funkcióinak — elsősorban gazdasági jellegű funkcióinak — változása, illetve szűkülése. A paraszti-kisiparosi életben a család még termelési közösség is. A nagyüzemi termelés kialakulása a városokban lényegében teljes egészében megszüntette ezt a szerepkört, s a falvakban is lényegesen csökkentette, a háztáji gazdaságokra korlátozta jelentőségét. Sőt, az üzemi étkeztetés, a szolgáltatások, vendéglők fokozottabb igénybevétele, továbbá a korosztályok szerint elkülönülő szórakozási formák és kulturális igények az elmúlt évtizedekben a családnak mint fogyasztói és szabadidőt betöltő közösségnek a jelentőségét is némileg módosították. Változatlanul fennmaradt azonban a lakás és háztartás közössége,

s éppen a legújabb gazdasági és kulturális fejlődés által produkált fogyasztási javak közös használata (televíziónézés, autókirándulás, hétvégi pihenés stb.) ismét aláhúzza ennek jelentőségét.

Fentiek alapján feltételezhető, hogy hazánkban a *jövedelmi szint további emelkedése már nem fog ugyanazokkal a negatív népesedési hatásokkal járni, mint az eddigiekben tapasztalható volt.* A negatív összefüggés feltétlenül gyengülni fog, és bizonyos időn belül feltételezhető pozitív jellegű kapcsolat kialakulása is, amikor tehát az életszínvonal emelkedése kedvezően hat a születésszám alakulására. Ehhez azonban az is szükséges, hogy a nagylétszámú családok életszínvonalában mutatkozó jelenlegi erős és méltánytalan elmaradottságot megszüntessük. Ennek egyik eszköze a családi pótlék további jelentős emelése.

Közismert, hogy a családok életszínvonalát ma jobban differenciálja a családok demográfiai összetétele (a keresők és eltartottak aránya, vagyis — nagyrészt — a gyermekszám), mint a család keresőinek bérszínvonala. Ennek következtében a sokgyermekes családok akkor is jóval alacsonyabb életszínvonalat érnek el, ha kereső tagjaik az átlagosnál hasznosabb, jobb minőségű munkát végeznek.

A jövedelemelosztás távlati terveinek kialakításában tehát lényeges szerepet kell biztosítani a családvédelem, s ezen keresztül a népesedéspolitikai szempontjainak. Olyan jövedelemelosztási és ezen keresztül fogyasztási struktúrát kell kialakítanunk, amely biztosítja a népesség egészséges reprodukcióját és lényegesen csökkenti a többgyermekes családok gazdasági hátrányait. A családi pótléknak előbb tárgyalt problémája csupán egyik eszköze egy ilyen jellegű gazdaságpolitikának. Szükség esetén a jövedelemelosztást befolyásoló más eszközöket is alkalmazni lehet fenti célok megvalósítására, így például a gyermeklétszámtól függő jövedelmi adó rendszert, vagy akár az ingatlannal kapcsolatos adóknak az ilyen szempontból való megkülönböztetését, esetleg a gyermekek eltartásával kapcsolatos árak és szolgáltatások dotációját stb.

A gazdasági szerkezet módosulása mellett a nők fokozódó munkába állása volt társadalmi-gazdasági életünknek az a másik mozzanata, mely a munkaerő nagyságát és szerkezetét, a családi életforma alakulását és a termékenységet talán a legnagyobb mértékben befolyásolta. A férfiak foglalkoztatottságának aránya, vagy legalábbis ennek igénye a felnőttkorúak körében az utóbbi évtizedekben Magyarországon mindig megközelítette a 100%-ot. Ugyanakkor igen jelentős volt a női foglalkoztatottság arányaiban az elmúlt évtizedekben bekövetkezett változás. Míg 1949-ben a megfelelő korú női népességnek kereken 1/3-a, addig napjainkban közel 2/3-a kereső. A nők aránya így a kereső népességben 30%-ról több mint 40%-ra nőtt. Népesedési szempontból jelentős, hogy míg a két világháború közötti időszakban a kereső nők többsége hajadon, özvegy vagy elvált volt, addig ma a férjes, illetve családos asszonyok vannak már többségben. A nők családi szerepkörének és munkavállalásának kettőssége, különösen a kisgyermekes anyáknál bizonyos konfliktusok lehetőségét rejti magában.

Nincs lehetőség arra, hogy e cikk keretében kitérjek a gazdasági és társadalmi élet mindazon kérdéseire, melyeknek jelentős népesedési összefüggései vannak. Nyilvánvaló például a lakásgazdálkodás, lakáspolitikai fontossága ebből a szempontból, hiszen a családalapítás és családtervezés, a kívánt és

megvalósított gyermeklétszám szempontjából nyilvánvalóan alapvető jelentősége van annak, hogy az érdekelt házaspárok mikor, hogyan és mekkora lakáshoz tudnak jutni: igényeiknek a demográfiai változások okozta módosulását hogyan tudják realizálni. Mindez önmagában, valamint a közvéleményben és közhangulatban való visszatükröződésén keresztül lényegesen befolyásolhatja a születésszám kérdésében hozott családi döntéseket. Remélhető, hogy a lakásgazdálkodás új rendszere demográfiai szempontból is az eddiginél kedvezőbb lesz, különösen ha kialakítása során a népesedéspolitikai szempontok is megfelelően érvényesülnek.

A cikk elején utalás történt már a népesség korösszetételének gazdasági jelentőségére: a reprodukció, a születésszám kérdéseit is elsősorban e nézőpontból kiindulva vizsgáltuk. Nem hagyható azonban figyelmen kívül ennek a témának egy másik, közvetlen aspektusa sem, nevezetesen az öregkorúak növekvő számával és arányával összefüggő gazdasági problémák. *A magyar népesség ma lényegesen idősebb korösszetételű, mint bármikor eddigi történelme folyamán volt.* Ezt részben az átlagos élettartamnak a javuló életviszonyok és egészségügyi helyzet által előidézett meghosszabbodása, részben a születési arányszám visszaesése idézte elő. Ez a folyamat, amely már a századforduló idején megindult, egyre gyorsuló jellegű.

Mindezt nem hagyhatjuk figyelmen kívül az életszínvonalra vonatkozó elképzelések kialakítása során. Az életszínvonalnak az elmúlt évtizedekben bekövetkezett növekedését jelentősen elősegítette a keresők és eltartottak arányának javulása. Míg 100 keresőre 1949-ben 109, addig 1970-ben már csak 61 eltartott jutott. A keresők között azonban az inaktív keresők (nyugdíjasok) növekedése volt a legrohamosabb, számuk több mint négyszeresére, arányuk az össznépesség 3%-áról 14%-ára nőtt. Ennek következtében a gazdasági produktivitás arányait kifejező mutató, a 100 aktív keresőre jutó eltartottak és inaktív keresők aránya az 1949. évi 122-ről 1970-re csak 106-ra csökkent, vagyis lényegesen kisebb mértékben, mint amit a jövedelemelosztás szempontjából releváns kereső-eltartott arány mutat. Tekintettel az e téren várható további tendenciákra, a két mutató alakulása közötti eltérésnek igen nagy gazdasági jelentősége van.

A gazdasági élet és a népesedés sokoldalú összefüggései — melyekből néhányat, példaszerűen e cikk is igyekezett megvilágítani — ma már köztudottak és általánosan elismertek. Többé-kevésbé általános annak az alapelvnek a felismerése is, hogy a népességfejlődésből származó igényekkel, adottságokkal és lehetőségekkel a gazdaságpolitika, a gazdasági élet irányítása során is számolnunk kell. Megoszlanak viszont a vélemények abban a kérdésben, hogy a felismert összefüggéseket gyakorlatilag hasznosítani lehet-e a népesedési jelenségek befolyásolásában. Más szavakkal, sokan kételkednek abban, hogy a feltárt összefüggések ismeretében ki lehet-e alakítani olyan hatékony népesedéspolitikát, mely a népesedés részben autonóm, spontán, illetve személyes döntéssorozatok által determinált folyamatait a kívánt irányban képes módosítani.

Kétségtelen, hogy a gazdaság-centrikus célkitűzés lehetőségei is korlátozottak, eszközei pedig inkább közvetettek. Egyes területeken autonóm, vagyis gazdasági szempontoktól független, egészségügyi, humánus illetve erkölcsi motívumok által kialakított célkitűzések érvényesülnek. Így például nyilvánvaló, hogy a halandóság csökkentése, az élettartam meghosszabbítása

a népesedéspolitika alapvető céljai közé tartozik, függetlenül attól, hogy a gazdaságilag inaktív élettartam meghosszabbodása következtében ennek a gazdasági produktivitás szempontjából kedvezőtlen hatásai is vannak. Ebben a vonatkozásban legfeljebb olyan jellegű egészségügyi célkitűzések tűzhetők ki, melyek a produktív kor megfelelő meghosszabbítását szorgalmazzák. Más szavakkal azt a célt tűzhetjük ki, hogy az élettartam meghosszabbodása ne egészségileg leromlott, fiziológiailag, lélektanilag és szociológiailag csökkent értékű periódus meghosszabbodását jelentse, hanem az aktív testi és szellemi erőnlétben eltöltött időszak hosszabbítását.

A termékenység vonatkozásában a gazdasági megfontolások alapján történő társadalmi befolyásolás elve — a szélsőségesen individualista álláspontoktól eltekintve — általában elfogadott. Itt azonban megoszlanak a vélemények a befolyásolási törekvések hatékonyságát illetően. A szkeptikus állásfoglalások gyakran példálózhatnak azzal, hogy gyakran éppen a kifejezetten születésszámot növelő célzatú intézkedések időpontjában, vagy azt követően a termékenység csökkenése észlelhető, ami eleve kétséggé teszi az intézkedés hatásosságát. Ez az állásfoglalás nem veszi figyelembe azt a tényt, hogy ilyen intézkedéseket rendszerint akkor hoznak, amikor a születésszám csökkenő irányzata már kialakult, vagy éppen meggyorsult, s így e tendencia megállítása vagy lassítása is bizonyos erőfeszítést igényel. Egyébként is rendkívül nehéz egy-egy népesedéspolitikai intézkedés hatásosságának vagy hatástalanságának kérdését elbírálni, tekintettel arra, hogy az ehhez elméletileg szükséges „*ceteris paribus*” szituáció gyakorlatilag sohasem áll fenn a népesedési jelenségek tekintetében.

Mindazonáltal a szkeptikusok bírálata annyiban jogosult, hogy felhívja a figyelmet a népesedési jelenségek plurális determináltságára. Az a bonyolult hatásmechanizmus, melyen keresztül a népesedésben szerepet játszó gazdasági társadalmi, kulturális és egyéb tényezők egymással kölcsönhatásban, gyakran tömeglélektani, divatszerű elemektől is befolyásolva az egyes jelenségeket, különösen a termékenységet meghatározzák, eleve kétséggé teszi egy-egy kiragadott tényező vagy intézkedés várható hatásának biztos előrejelzését. Népesedési helyzetünk egyik legfontosabb tanulsága, hogy olyan átfogó, konzisztens népesedéspolitikai koncepcióra és rendszerre van szükség, amely figyelembe veszi nemcsak az elsődlegesen ilyen jellegű tényezők és intézkedések, hanem a társadalmi-gazdasági élet más irányú mozzanatainak és intézkedéseinek közvetett népesedési hatásait is. Más szavakkal, éppen az elmúlt évtizedek fejleményei igazolták, hogy a népesedéspolitika csak akkor lehet hatásos, ha szerves részét képezi a gazdaság- és társadalompolitikának.

A legutóbbi évek, elsősorban a gyermekgondozási segély népesedéspolitikai sikere ennek a felismerésnek a kezdeti eredményeit is meghozták már. Mindenesetre illusztrálják, hogy a gazdaságpolitika és népesedéspolitika összehangolásának igénye nem csupán elméleti koncepció, hanem gyakorlati lehetőség, sőt, szükségszerűség, melynek figyelembe vétele távlati terveink most folyó kialakításánál sem mellőzhető.